

آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی

صلاح حسین العیدی

محقق

مسعود احمدی

با مقدمه: دکتر علیرضا نوروزی طلب

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
۱۳۹۰

سرشناسه	:	هیدی، صلاح حسین Ubaydi, Salah Husayn
عنوان قرارداد	:	الحف المندیه الموصلیه فی العصر العباسی، فارسی
عنوان و نام پدیدآور	:	آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی / مولف صلاح حسین العبیدی؛ ترجمه محمد افروغ، مسعود احمدی؛ ویراستار محمد خلیج امیرحسینی.
مشخصات نشر	:	تهران: جمال هنر، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	:	۲۲۷ص: مصور.
شابک	:	978-964-6884-54-0
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	فلزکاری هنری اسلامی -- عراق -- موصل
موضوع	:	فلزکاری هنری -- عراق -- موصل
شناسه افزوده	:	افروغ، محمد، ۱۳۶۰ -- مترجم
شناسه افزوده	:	احمدی، محمد، ۱۳۶۱ -- مترجم
شناسه افزوده	:	خلیج امیرحسینی، محمد، ویراستار
رده بندی کنگره	:	۱۳۹۰ع ۴م ۷۳۳/۷۸ NK
رده بندی دیویی	:	۷۳۹/۰۵۶۷
شماره کتابشناس ملی	:	۲۵۵۸۰۷۷

نام کتاب: آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی
 مؤلف: صلاح حسین العبیدی
 ترجمه: محمد افروغ، مسعود احمدی
 ناشر: مؤسسه انتشاراتی جمال هنر
 امور فنی و چاپ: سعید قونسوری، محمد امیری
 طراح جلد: قاسم دارابی
 ویراستار: محمد خلیج امیرحسینی
 ویراستار هنری: آزالیا شاه نظری
 نوبت چاپ: اول/ ۱۳۹۰
 تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه
 بها: ۷۳۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۸۸۴-۵۴-۰

جمال هنر: تهران، خیابان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت شمالی)، بین خیابان روانمهر و خیابان لبافی نژاد، پلاک ۴۰ تلفن: ۶۶۴۸۸۵۲۱، ۶۶۴۸۸۴۷۱، ۰۹۱۲۶۱۸۰۸۳۹، ۰۹۱۲۵۴۷۰۴۱۰

دورنگار و پیام گیر: ۶۶۴۶۲۵۱۴ - قونسوری - امیری

www.jamalhonar.ir

www.jamalhonar.com

فهرست مطالب

۷	مقدمه مترجم
۹	مقدمه بر کتاب آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی (دکتر علیرضا نوروزی طلب)
۱۳	مقدمه‌ای استاد دکتر محمد عبدالعزیز مرزوق
۱۵	مقدمه‌ای درباره‌ی منابع پژوهش حاضر
۲۱	فصل اول: آثار فلزی اسلامی پیش از عصر عباسی
۲۹	فصل دوم: آثار فلزکاری موصل در عصر عباسی
۳۳	صندوق‌ها
۳۳	جعبه صندوق اسماعیل بن ورد موصلی
۳۴	بدنه‌ی جعبه
۳۶	درپوش
۳۸	صندوق فلزی بدرالدین لؤلؤ
۳۹	بدنه‌ی صندوق
۴۰	درپوش
۴۵	آبریزها
۴۵	آبریز احمد زکی النقاش موصلی
۴۶	گردن آبریز
۴۷	بدنه‌ی آبریز
۵۵	آبریز عمر بن جلدک موصلی
۵۵	گردن آبریز
۵۶	بدنه‌ی آبریز
۵۸	آبریز ایاس شاگرد عبدالکریم ترابی موصلی
۵۹	گردن آبریز
۶۰	بدنه‌ی آبریز
۶۰	لوله‌ی آبریز
۶۰	دسته‌ی آبریز
۶۱	آبریز قاسم بن علی موصلی
۶۲	گردن آبریز

۶۴.....	بدنه‌ی آبریز.....
۶۵.....	آبریز شجاع بن منه الموصلی.....
۶۶.....	گردن آبریز.....
۶۷.....	بدنه‌ی آبریز.....
۷۸.....	دسته‌ی آبریز.....
۷۸.....	آبریز احمد زکی النقاش موصلی.....
۸۰.....	بدنه‌ی آبریز.....
۸۳.....	آبریز یونس بن یوسف موصلی.....
۸۴.....	گردن آبریز.....
۸۴.....	بدنه‌ی آبریز.....
۸۸.....	آبریز ابراهیم بن موالیا.....
۸۹.....	گردن آبریز.....
۸۹.....	بدنه‌ی آبریز.....
۹۴.....	آبریز علی بن عبدالله علوی موصلی.....
۹۵.....	گردن آبریز.....
۹۶.....	بدنه‌ی آبریز.....
۱۰۰.....	شمعدان‌ها.....
۱۰۰.....	شمعدان ابوبکر بن حاج جلدک موصلی.....
۱۰۰.....	بدنه‌ی شمعدان.....
۱۰۵.....	گردن شمعدان.....
۱۰۶.....	جاشمعی.....
۱۰۸.....	شمعدان بدرالدین لؤلؤ در روسیه.....
۱۱۰.....	بدنه‌ی شمعدان.....
۱۱۲.....	شمعدان داوود بن سلامه.....
۱۱۳.....	بدنه‌ی شمعدان.....
۱۱۶.....	گردن شمعدان.....
۱۱۷.....	جا شمعی.....
۱۱۸.....	شمعدان ابن فتوح موصلی.....
۱۱۹.....	بدنه‌ی شمعدان.....
۱۲۳.....	گردن شمعدان.....
۱۲۴.....	جا شمعی.....
۱۲۶.....	سینی‌ها.....

۱۲۶	سینی بدرالدین لؤلؤ موجود در موزه‌ی مونیخ.....
۱۳۴	سینی بدرالدین لؤلؤ در موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت لندن.....
۱۳۷	تشت‌ها (لگن‌ها).....
۱۴۵	تشت احمد ذکی التقاش موصلی.....
۱۴۵	تشت علی بن عبدالله علوی موصلی.....
۱۵۳	ابزارهای نجومی.....
۱۵۳	ابزار نجومی ساخته‌ی محمدبن ختلیخ موصلی.....
۱۵۶	گلدان‌ها.....
۱۵۶	گلدان علی بن حمود موصلی.....
۱۶۱	فصل سوم: آثار فلزی موصل - دمشق.....
۱۶۱	آبریزها.....
۱۶۳	گردن آبریز.....
۱۶۳	بدنه‌ی آبریز.....
۱۶۵	آبریز علی بن حمود موصلی.....
۱۶۵	گردن آبریز.....
۱۶۶	بدنه‌ی آبریز.....
۱۶۹	شمعدان علی بن کسیران موصلی.....
۱۷۱	گردن شمعدان.....
۱۷۲	جا شمعی.....
۱۷۴	تشت علی بن حمود موصلی.....
۱۷۹	فصل چهارم: آثار فلزی موصل - قاهره.....
۱۷۹	شمعدان موجود در موزه‌ی هنرهای اسلامی قاهره.....
۱۸۰	بدنه‌ی شمعدان.....
۱۸۲	شمعدان علی بن حسین بن محمد موصلی.....
۱۸۳	بدنه‌ی شمعدان.....
۱۸۶	سینی فلزی موصل - قاهره.....
۱۸۹	صندوق احمدبن باره موصلی.....
۱۹۰	بدنه‌ی صندوق.....
۱۹۱	درپوش صندوق.....
۱۹۵	فصل پنجم: سبک فلزکاری مکتب موصل.....
۲۰۱	فصل ششم: تزئینات.....
۲۰۱	شکل آثار فلزی.....

۲۰۲	 موضوعات استفاده شده در تزئینات
۲۰۴	 شیوه‌ی تزئین
۲۰۴	 تصاویر انسانی
۲۰۵	 تزئینات نوشتاری
۲۰۶	 تزئینات هندسی
۲۰۸	 تصاویر حیوانی
۲۰۹	 تزئینات گیاهی
۲۱۰	 لباس‌های موجود بر قامت اشخاص در آثار فلزی
۲۱۳	 فصل هفتم
۲۱۷	 مشخصات آثار فلزی موصل
۲۱۷	 (تاریخ ساخت، نام سازنده، نوع اثر، سفارش‌دهنده، مکان ساخت و محل نگهداری)
۲۱۹	 تقدیر و تشکر نویسنده
۲۲۱	 کتاب‌نامه
۲۲۱	 منابع عربی
۲۲۵	 منابع لاتین

مقدمه مترجم

کتابی که پیش‌رو دارید با نام آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی، محصول پژوهش جناب آقای صلاح‌الحسین العیسی در حوزه هنرهای سنتی شاخه «هنر فلزکاری» در شهر موصل و در زمان سلجوقیان و اوایل حکومت مغولان است. از آنجایی که در جامعه ما منابع مهم و معتبر در زمینه هنر فلزکاری نایاب و یا به ندرت یافت می‌شود، لذا پژوهش حاضر یکی از ناب‌ترین منابع موجود و به جرأت می‌توان گفت اولین منبع ارزشمند محققان هنر فلزکاری است که بعد از قریب به چهار دهه ترجمه و در اختیار جامعه هنوی و به‌خصوص محققان هنر فلزکاری قرار می‌گیرد.

نویسنده در این کتاب می‌کوشد تا به بررسی و پژوهش بر روی آثار فلزی ساخته‌ی هنرمندان شهر موصل و هنرمندان مهاجر این شهر به دمشق و قاهره که خود دست‌آورد آنها را آثار فلزی موصل - دمشق و موصل - قاهره می‌نامد و در موزه‌های مهم دنیا نگهداری می‌شود، پردازد. آثاری که در موزه‌های هنر اسلامی قاهره، لوور پاریس، ویکتوریا و آلبرت لندن، آرمیتاژ لنینگراد و کاخ موزه گلستان تهران نگهداری می‌شود. کتاب مذکور متشکل از هفت فصل است. در فصل اول آثار فلزی اسلامی پیش از عصر عباسی که آثار مختلفی از جمله ابزارآلات جنگی و ظروف کاربردی است بررسی می‌شود. در فصل دوم که مهمترین بخش کتاب است آثار فلزی کاربردی ساخته شده در موصل توسط هنرمندان این شهر تحت ارزیابی قرار می‌گیرد. آثاری از قبیل شمعدان‌ها و متعلقات آنها، تشت یا لگن‌های فلزی، آبریزها، صندوق (جعبه)‌ها. در فصل سوم به بررسی آثار فلزی هنرمندان موصلی در دمشق می‌پردازد و در فصل چهارم نیز آثار فلزی موصل و قاهره تحت کنکاش قرار می‌گیرد. موضوع فصل

پنجم سبک و شیوه فلزکاری مکتب موصل است و تزئینات محور بحث و تحقیق در فصل ششم است و نتیجه‌گیری و بررسی یافته‌ها در فصل هفتم تحت بررسی قرار می‌گیرد.

اما نکته قابل توجه در این کتاب تأثیر هنر فلزکاری دوره ساسانی و پس از آن در دوران اسلامی [به طور اخص دوره سلجوقی مکتب فلزی خراسان] بر آثار فلزی ساخته شده در موصل است که متأسفانه نویسنده تمایلی برای اشاره به این تأثیر شگرف در فرم و علم تراز آن محتوای تزئینات آثار بر روی آثار فلزی موصل ندارد، با توجه به آن که در بعضی از قسمت‌های کتاب اشاراتی گذرا و البته مبهم به این تأثیرپذیری دارد. نویسنده در برخی از قسمت‌ها به نقوش و مضامینی اشاره می‌کند که ریشه و اصالت ساسانی و به طبع ایرانی دارد و با اشاره به این که این نقوش موجود، بر روی آثار فلزی موصل در هنر ساسانی نیز وجود داشته است، اما چنین عنوانی دارد که مشابه این نقوش در هنر ساسانی نیز وجود دارد اما به لحاظ تقدم تاریخی دوره ساسانیان بر موصل دوران سلجوقی هیچ اشاره و یا اذعان به این که به طور حتم نقوش و مضامین تزئینی آثار فلزی موصل، برگرفته از هنر ایرانی - اسلامی (دوره ساسانی و دوره سلجوقی) مکتب خراسان است، نمی‌کند و این جای بسی شگفتی دارد از یک پژوهشگر و نویسنده‌ای که رسالت پژوهش را به دوش می‌کشد و همیشه باید به دور از غرض‌ورزی به دنبال گفتن واقعیت باشد.

با امید این که استقبال دوستان حوزه هنر سنتی فلزکاری از کتاب پیش‌رو انگیزه‌ای برای برداشتن گام‌هایی در تألیف و ترجمه آثار بعدی در این حوزه باشد.

وله الحمد

م. ا. م. ا.

مقدمه بر کتاب آثار فلزی مکتب موصل در عصر عباسی

در فرهنگ و تمدن سستی، همواره زندگی و هنر و هنر و زندگی حیاتی مشترک و رابطه‌ای جدایی ناپذیر داشته‌اند. هنرهای سستی، هنرهایی کاربردی‌اند که زیبایی قدسی را که نشأت گرفته از جمال الهی است، منعکس می‌کنند. ماده شکل‌پذیر که فلز است در جهت تحقق هدف سازنده که خواست یا عملکردی را تأمین می‌کند، شکل می‌گیرد. فلز صورتی کاربردی پیدا می‌کند اما علاوه بر این، هنرمند صورتی از زیبایی قدسی را که جمال و زینت و زیبایی است، در اشیایی که می‌سازد، متجلی می‌کند. بدان گونه که گاه این زیبایی در چنان مرتبه‌ای از مراتب کمال، متجلی می‌شود که کاربرد شیئی همچون سایه‌ای در ذیل انوار زیبایی قرار می‌گیرد. می‌توان این اشیاء را مجسمه‌هایی کاربردی-روایی و غیرفردی تلقی کرد، مجسمه‌هایی که علاوه بر نقشی که در کار و زندگی روزمره دارند، نیاز معنوی روح طالب کمال و جمال مطلق را نیز برآورده و علاوه بر این استمرار حیات و جریان زندگی را مجسم می‌کنند. موضوع کتاب، مربوط به حوزه هنرهای سستی و صنایع دستی است که اطلاعات به نسبت جامع از هنر فلزکاری دوره سلجوقی، اوایل حکومت مغولان در شهر موصل در اختیار علاقه‌مندان به تاریخ هنر و هنرهای سستی قرار داده است. این پژوهش پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده در آکادمی هنرهای زیبای بغداد بود که در دانشگاه قاهره به راهنمایی دکتر محمد عبدالعزیز مرزوق به بار نشسته است. گرچه این رساله قریب چهل سال پیش نگاشته شده است اما گذشت زمان نه تنها خللی بر آن وارد نکرده است، بلکه اهمیت و نیاز به تحقیق و پژوهش در زمینه‌های هنرهای سستی و صنایع دستی را که بخش عظیمی از تاریخ هنر جهان است، بیش از پیش آشکار کرده است. بخشی که مرعوب زبان سلطه تاریخ‌نگاری هنر جهان شده است و متأسفانه سهم اندکی در تاریخ مکتوب هنر غرب به آن اختصاص داده‌اند!

این پژوهش گامی بلند در رفع این نقیصه در تاریخ هنر جهان است که اغلب توسط غربیان تدوین و به عنوان متون درسی در دانشکده‌ها و دانشگاه‌های هنری تدریس می‌شود. بدون آن که سخنی جامع و دقیق از این بخش عظیم تاریخ هنر به میان آید آن را به دلایلی مغفول نهاده‌اند!

آثاری که در این کتاب شرح و توصیف آن آمده، در موزه‌های معتبر جهان همچون موزه هنرهای اسلامی، موزه ویکتوریا، موزه لوور، آرمیتاژ، آلبرت لندن و موزه کاخ گلستان تهران نگهداری می‌شوند. هنرهای سنتی، از جمله شیوه‌های ساخت و هنر فلزکاری هنرهایی هستند که در استمرار تاریخ و تمدن و فرهنگ و باورهای اعتقادی و براساس حیات و زندگی معنوی آحاد تمدن‌های دینی شکل گرفته‌اند. تکنیک‌های ساخت و فرم‌های زیباشناسانه در هنرهای سنتی، از تمدنی به تمدن دیگر راه یافته‌اند و از این طریق به حیات‌مندی و شکل دادن به جوهره هر یک از هنرها در تاریخ هنر، هویت‌هایی نو، بخشیده‌اند. در نتیجه تأثیر هنر ساسانیان بر هنر دوران اسلامی به‌خصوص دوره سلجوقیان و مکتب فلزکاری خراسان به روشنی قابل تبیین است.

نفوس و مضامین تزیینی آثار فلزی موصل حاکی از استمرار تجارب هنرمندان ایرانی - اسلامی با هویتی اختصاصی است.

موصل یکی از شهرهای مهم عراق است که در دوره عباسی نقش بزرگی در شکوفایی هنر فلزکاری داشته است.

ویژگی فلزکاری موصل استفاده از تصاویر انسان، جانداران صحنه‌های گوناگون شکار و ترصیع‌کاری است که نقره در آن بیشترین کاربرد را دارد. حد اعلای شکوفایی هنر - صنعت فلزکاری موصل را در قرن هفتم هجری (= قرن سیزدهم میلادی) می‌توان دید و تأثیر آن را بر فلزکاری شهرهایی همچون بغداد، حلب، دمشق و قاهره، مشاهده کرد.

نویسنده با نگاهی دقیق به پژوهش‌های سایر محققان در زمینه فلزکاری به غنای کار خود افزوده است و علاوه بر این، خود از نزدیک به مطالعه این آثار در موزه‌های معروف جهان، همچون لوور، هنرهای تزیینی پاریس، هنرهای مردمی مونیخ و... پرداخته است.

با توجه به این که شهر موصل در قلمرو حکومت ساسانیان بوده است و ساسانیان در هنر فلزکاری شهرنی جهانی داشته‌اند، می‌توان ادامه سنت فلزکاری دوران ساسانی را در مکتب فلزکاری موصل به روشنی مشاهده کرد. مشکل می‌توانیم میان آثار فلزی دوره ساسانی با آثاری که در صدر اسلام ساخته شد، تفاوت قائل شویم. پیشرفت هنر فلزکاری بر دو عامل استوار است. الف: تکنیک ساخت ب: خلافت در فرم. مرصع کاری‌های هنرمندان موصل به دست ساخته‌های آنان تشخیص و تمایزی ویژه بخشیده است.

طبیعت و زندگی، همچون تاروپود قالی در هم بافته و راقم حیات آدمی شده‌اند. بدان گونه که هیچ چیزی را از سایر اجزا و از کل نمی‌توان متمایز کرد. تمام اجزا مکمل یکدیگرند و

نهایت به وحدت در ساخت و تکنیک، اجرا و فرم های زیباشناسانه و اصل می شوند. تصویر آدمی در میان نقوش در بیشتر این آثار دیده می شود.

نویسنده در تحلیل فلزکاری، فرم و موضوع هر اثر را به صورت تشریحی - تطبیقی بررسی کرده است و در مطالعات تطبیقی که انجام داده با نگاهی جستجوگر به بحث در فلزکاری ساسانی، مسیحی و دوران اسلامی پرداخته است.

شرح دگردیسی و استحاله تکنیک های ساخت و فرم های هنر ساسانی در دوران اسلامی از نکات ارزنده این پژوهش است.

آثار فلزکاران موصل علاوه بر نشت ها و گلدان ها و ابزار و آلات نجوم و شمعدان ها و تنگ های فلزی و جعبه ها و آبریزها که جنبه های کاربردی دارند، به شکل هایی برگرفته از حیوانات درآمده اند. مرغابی، طوطی، آهو و غاز از جمله اشکال مرسوم آثار فلزکاری هنرمندان موصل است. نویسنده شناسنامه کاملی از اثر ارائه کرده و سپس به توضیح و تشریح خصوصیات هر اثر از لحاظ شکل و محتوا پرداخته است.

بافتی از خطوط، نقش های تزئینی، انسانی، گیاهی و حیوانی و نقوش هندسی ناب، در حدود کاربرد هر شیئی فرم هنری هر اثر را به شکلی خلاقانه نشان می دهد. هنرمند ماده سنگین و تاریک فلز را با چکش کاری که یکی از تکنیک های اصلی در هنر فلزکاری است به درخشش و طلا و نقره و مس سرخ قام و قلع و روی برای ساخت برنز و برنج از مواد اصلی کار هستند که در دستان هنرمند فلزکار، صورتی هنری پیدا می کنند. گاه این صورت آن چنان به کمال می رسد که گویا با اثر هنری ناب و خالص مواجه می شویم نه با اثری که می تواند کاربردی هم داشته باشد. بسیاری از مضامین روایی این آثار علاوه بر جنبه های زیباشناسانه و هنری و فرم های خلاق، به مثابه اسناد تصویری بخشی از مناسبات و روابط اجتماعی و تفکر و اعتقادات دوران خود را مجسم می کنند و به عبارتی، برای جامعه شناسان و تاریخ نگاران اسنادی معتبر هستند. از این گذشته، افسانه پردازان و داستان سرایان نیز می توانند تجسم افسانه های دوران گذشته را در بعضی از این آثار مطالعه کنند.

فلزکاران با اهمیتی که در تحقق کمال کار داشته اند، به صورت جمعی، کار را به ثمر می رسانده اند. در ساخت شمعدان ها، فلزکار اول شکل کلی را از مس می ساخته و نقر دوم به نقش و نگار و خاتم کاری تزیینات و حک نوشته ها می پرداخته و نقر سوم فلزکاری و ترصیع را انجام می داده است. در نقوش چینی و هنر ساسانی تصویر حیوانات و موجودات خیالی و

اساطیری، معانی سمبلیک و نمادین داشته‌اند. فلزکاران بدون آن‌که قصد حفظ معانی نمادین آن اشکال را داشته باشند، جنبه‌های زیباشناسی فرم و تصویر را اقتباس می‌کرده، هویتی نو به آن می‌بخشیدند.

تأثیر هنر ساسانی بر هنر دوران اسلامی و تصویر شکار توسط پرندگان شکاری همچون باز به وفور در دوران سلجوقی و فلزکاری موصل نمایان است. ترصیع کاری موصل متأثر از فلزکاری دوران ساسانی و سلجوقی در ایران بوده است. در خراسان و هرات نمونه‌های ارزنده این هنر موجود بوده است. هنر ترصیع آثار فلزی از موصل به دمشق و از آنجا به قاهره انتقال پیدا کرده است و حمله مغول موجب کوچ هنرمندان و توسعه این هنر شده است. از این رهگذر، ترصیع فلزات به اروپای قرون وسطی (سده‌های میانه) نیز انتقال یافت. هنرمندان و نیز با الگو قرار دادن تجزیات فلزکاران موصل مکتب خاص خود را در این عرصه رقم زدند. از جمله نکات ارزنده این پژوهش این است که:

«ترصیع زمینه به جای ترصیع نقوش تزیینی از نوآوری‌های فلزکاران موصلی است.»
فصلی از این کتاب به تزیینات ساخته‌های فلزی پرداخته که شامل تزیینات نوشتاری با انواع خطوط کوفی و نسخ است. خطوط گاه با اشکال تذهیبی و تشعیری درهم تنیده و بافتی زیبا و یکپارچه به وجود آوردند. در آثار فلزی دمشق و قاهره، گاه جنبه تزیینی خطوط بر سایر جنبه‌ها غلبه داشته است. تزیینات هندسی، یادآور گنجیری‌های تزیینی هنر ساسانی است. در فلزکاری موصل، تصاویر حیوانی به مثابه عناصر تزیینی شکل گرفته‌اند. همچنین تزیینات گیاهی، با فرم‌های انتزاعی گوهر ناب زیبایی را نمایان کرده‌اند.
مطالعه این تحقیق برای اساتید هنر و هنرمندان و دانشجویان و پژوهشگران هنر و تاریخ‌نگاران و جامعه‌شناسان غنیمت است. به امید تحقیق و انتشار این قبیل پژوهش‌ها در آینده‌ای نه چندان دور.

علیرضا نوروزی طلب، استادیار دانشکده هنرهای تجسمی

دانشگاه تهران / ۲۲ بهمن ۱۳۸۹

Email: noroozi_110@yahoo.com

مقدمه‌ی استاد دکتر محمد عبدالعزیز مرزوق

این جانب استاد راهنمای پایان‌نامه آقای «صلاح حسین العییدی» بودم، ایشان در آکادمی هنرهای زیبای دانشگاه بغداد این پایان‌نامه را برای دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه قاهره ارائه کردند و با درجه‌ی عالی مدرک کارشناسی ارشد را کسب کردند.

از نزدیک شاهد تلاش فراوان ایشان در آماده کردن این پژوهش ارزشمند بودم. اهمیت این کار در این است که در این زمینه پژوهشگران غربی کمتر به بحث درباره‌ی این موضوع پرداخته‌اند و نیز شمار پژوهشگران عربی که بدان پرداخته‌اند بسیار اندک است. خواننده‌ی گرامی نیز به نوبه‌ی خود شاهد تلاشی خواهد بود که در جای‌جای این کتاب آشکار و هویدا است. در ارزش این کتاب همین بس که آن با شیوه‌ای علمی و روش‌مندانه و درست نگاشته شده است و نظریات مختلف پژوهشگران پیش از خود را در این زمینه، تحت بررسی قرار داده است. شخصاً به تحقیق، ارزیابی و بررسی بسیاری از آثار بحث شده، پرداخته است. در پایان پژوهش هم ویژگی‌های بارز آثار فلزی مکتب موصل را یادآور شده است.

من هم به نوبه‌ی خود بسیار خوشوقتم که مقدمه‌ی این کتاب را برای استفاده‌ی هرجویان و هنرمندان، باستان‌شناسان، مورخان و قشر دانشگاهی آماده می‌کنم که زاویه‌ی مهمی از زوایای تمدن مادی اسلامی در عراق پرده برمی‌دارد.

از صمیم دل آرزومندم کسانی که به بررسی و تحلیل باستان‌شناسی اسلامی می‌پردازند بتوانند از این کتاب سود جویند.

امیدوارم که خوانندگان از تلاش نویسنده‌ی محترم که در راه تألیف این کتاب داشته است استفاده‌ی لازم را ببرند. امید به این که با استقبال، تقدیر و توجه قشر

هنرمند و هنرجو، باستان‌شناسان و مورخان و اهل علم روپرو شود، همچنین از خداوند منان می‌خواهم که به آقای صلاح العبدی توفیق دهد که تلاش‌هایش را در زمینه‌ی آثار و هنرهای اسلامی ادامه دهد و این کتاب آغازی برای کتاب‌های دیگر در این زمینه باشد. زیرا ما نیاز مبرم به پُر کردن کتابخانه‌های عربی از تألیفات و آثاری داریم که از وجوه متعالی و باعظمت میراث نیاکان مسلمانان پرده برداری کند.

دکتر محمد عبدالعزیز مرزوق

بغداد: ۱۹۷۰/۱/۱ م

۱۳۴۸/۱۰/۱۱ هـ ش

مقدمه‌ای درباره‌ی منابع پژوهش حاضر

پژوهش در آثار فلزی اسلامی مثل قسمت اعظم هنرهای دیگر، تحت توجه پژوهشگران حوزه‌ی آثار هنری قرار نگرفته است. در تأیید این مطلب باید گفت کتاب‌هایی که به این آثار نفیس و ارزشمند یعنی آثار فلزی پرداخته، آن چنان اندک است که می‌توان گفت بیشتر از تعداد انگشتان دو دست نیست. در میان کتاب‌های عربی تقریباً کتابی نداریم که به طور ویژه به این هنرگوان سنگ پرداخته باشد، هر چند پژوهش‌های پراکنده‌ای در این باره صورت گرفته و در کتاب‌های هنر اسلامی فصل‌هایی به این مهم اختصاص یافته است. از این رو مناسب دیدم که در این میدان سهمی داشته باشم و موضوع پژوهشم را به عصر عباسی اختصاص دادم چون این دوره یکی از شکوفاترین و پررونق‌ترین دوره‌های تمدن اسلامی است که این هنر ارزشمند (هنر فلزکاری)، در آن رواج یافت. از میان شهرهای آن دوره شهر موصل را انتخاب کردم که یکی از شهرهای مهم عراق و نقش بزرگی در این صنعت داشته است.

کسانی که درباره‌ی آثار فلزکاری اسلامی به طور عام نوشته‌اند، اندک هستند. در این میان باید از «استانلی لین پول»^۱ یاد کرد که درباره‌ی هنر فلزکاری مکتب موصل گفته است که این مکتب فلزکاری دارای اسلوب ویژه‌ای است که ویژگی عمده‌ی آن عبارت است از استفاده از تصاویر انسان، جانداران، صحنه‌های گوناگون شکار و زیاده‌روی در به کار بردن نقره در ترصیع‌کاری است. همچنین خاطرنشان کرده که مکتب موصل تأثیر بسزایی در مکتب‌های فلزکاری دیگر داشته، وی تعدادی از این آثار

1. Stanley Lane Poole

فلزکاری را شرح داده است.

کونل^۱ در کتاب خود تحت عنوان «هنر اسلامی»^۲ به آثار فلزی اسلامی پرداخته و یادآور شده که موصل در طی قرن هفتم هجری (قرن سیزدهم میلادی) در صنعت فلزکاری سرآمد بوده است. همچنین به این امر اشاره کرده است که این شهر بر هنر فلزکاری دیگر شهرها همچون: بغداد، حلب، دمشق و قاهره تأثیرگذار بوده است. یکی دیگر از پژوهشگران به نام «میگون»^۳ آثار فلزکاری را بررسی کرده و خاطرنشان ساخته که هنر فلزکاری موصل در قرن هفتم هجری (سیزدهم میلادی) به حد اعلای شکوفایی رسید. وی تأثیر این هنر بر دیگر مراکز تمدنی آن روزگار را ستوده است. نامبرده تعدادی از آثار فلزکاری موصل، دمشق و قاهره را تحت بررسی قرار داده و برای ما ارائه داده است.

شخص دیگری به نام کومب^۴ دو اثر فلزکاری شده‌ی موصل را تحت بررسی قرار داده: یکی جعبه‌ی اسماعیل بن وردموصلی که در سال ۶۱۷ هـ / ۱۲۲۰ م ساخته شده است و دیگری شمعدانی است ساخته‌ی علی بن عمر بن ابراهیم موصلی که به تاریخ ۷۱۷ هـ / ۱۳۱۷ م ساخته شده است و هر دو اثر هم در موزه‌ی «بناک‌ی» نگهداری می‌شود. وی برای اولین بار متون حک شده روی این جعبه را خوانده و متأسف است از این که این پژوهش خالی از هر نقش و نگاری است.

کریستی^۵ در بیست صفحه به موضوع آثار فلزی اسلامی پرداخته و بحثی را به این موضوع اختصاص داده است. او در کتاب «میراث اسلام»^۶ نتایج پژوهش خود را منتشر ساخت و به نقش و اهمیت شهر موصل در زمینه‌ی تولید آثار فلزکاری پرداخت و یادآور شد که این شهر با ایران و ارمنستان در این حوزه ارتباط داشته است.

1. Kuhnel

۲. کونل، هنر اسلامی، ترجمه به عربی: احمد موسی (قاهره، ۱۹۶۸).

3. Migeon, Gaston. Manuel d'art Musulman. II. Paris, 1927.

4. Combe, Etienne. Cinq Cuivres Musulmans dates des XIIIe, XIVe et XV Siecles, de la Collection Benaki Bull. De L'institut Francais d'Archeologie Orientale, XXX, PP.49-58, 1931

5. Christie

۶. میراث اسلام، تألیف کریستی، ترجمه به عربی: دکتر زکی محمد حسن، چاپ: کمیته‌ی بیان و التألیف، قاهره، ۱۹۳۶، ج: ۲.

در سال ۱۹۳۲م آقای گاستون ویت^۱ آثار فلزی اسلامی عرضه شده در موزه‌ی هنر اسلامی قاهره را تحت بررسی قرار داد و در چند سطر به یک اثر فلزکاری موصل و قاهره اشاره کرد که ساخت علی بن حسین بن محمد موصلی است و فهرستی از اسامی فلزکاران شهر موصل را ارائه داد.

در کتاب دیگری در نمایشگاه هنر ایران^۲ دوباره به آثار ارزشمند مکتب موصل پرداخت و در این میان سه قطعه از آثار فلزکاری شده را تحت بررسی قرار داد که ساخت علی بن حمود موصلی است و به تزئینات و نقوش و نوشته‌های حک شده بر روی این آثار اشاره کرد و این مسائل را به کمک عکس بیان کرده است.

همچنین در کتاب جامع هنر ایران، رالف هراری^۳ آثار فلزکاری اسلامی را بررسی کرده و به آثار فلزکاری موصل پرداخته و خاطرنشان ساخته که هنر فلزکاری در دوره‌ی نفوذ مغولان به اوج شکوه و عظمت خود رسید. او همچنین یادآور شده که چنین به نظر می‌آید که هنرمندان فلزکار موصل در اصل منشأ کار خود را از مکتب مرصع‌کاری واقع در شمال ایران (خراسان) گرفتند یا حداقل می‌توان گفت وابسته به مکتب هنری مذکور بوده‌اند.

کونل دوباره به آثار فلزی نگاهی دارد و وی دو اثر فلزکاری موصل را به طور مفصل تحت بررسی قرار داده و بر نوشته‌ها و تزئینات موجود بر آن شرح نوشته است و به آثار فلزکاری دیگری در موصل اشاره کرده و تصاویری از این آثار را منتشر ساخت. وی فهرستی از اسامی فلزکاران شهر موصل، اقلام فلزکاری شده و محل

1. Wiet, Goston. Catalogue General du Musee Arabe du Caire. Objects en Cuiver. Institut Francais d'Archeologie Orientale, le Caire 1932.

ملاحظه می‌شود که فهرستی که ویت از هنرمندان فلزکار موصل ارائه داده است شامل همه‌ی فلزکاران نمی‌شود؛ زیرا تعدادی از این اشخاص وجود دارند که وی به آنها اشاره نکرده است و بعداً به آنان اشاره خواهیم کرد.

همانطور که ملاحظه می‌شود فهرستی که کونل ذکر کرده شامل همه‌ی فلزکاران موصل نمی‌شود و بلکه اشخاصی وجود دارند که کونل از آنان نامی به میان نیاورده است و بعداً به آنها اشاره خواهیم کرد.

2. Wiet, Goston. L'Epigraphie arabe de L'Exposition d'Art Persan du Caire Me[m]oires de L'Institut d'Egypte, XXVI, PP. 1-19, 1935.

3. Harari, Ralph. Metalwork after The early Islamic Period, in Pope (A.U.) Survey of Persian Art, III, London and Newyork, 1939.

نگهداری این آثار را در اختیارمان قرار داده است.^۱

در سال ۱۹۴۴م دیماند^۲ در کتاب جامع خویش درباره‌ی هنر اسلامی به موضع آثار فلزکاری پرداخته است و دو صفحه را به آثار هنری دوره سلجوقیان در عراق اختصاص داده است. در این دو صفحه وی اهمیت موصل در زمینه‌ی هنر فلزکاری را در طی قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی یادآور شده و تعدادی از آثار فلزی موصل را برشمرده است. دکتر زکی محمدحسن در کتابی تحت عنوان «هنرهای اسلامی»^۳ فصلی را به آثار فلزی اسلامی اختصاص داده است و در شش صفحه‌ی این فصل از کتابش درباره‌ی آثار فلزکاری موصل در طی قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی بحث کرده است.

خاورشناس دیگری به نام دوگلاس باریت^۴ پژوهشی را در بیست و چهار صفحه درباره‌ی آثار فلزکاری اسلامی نوشته است که در موزه‌ی بریتانیا قرار دارد و به اهمیت شهر موصل به عنوان یکی از مراکز فلزکاری و نیز تأثیر این هنر بر آثار هنری نفیس سوریه و مصر، پراکنده شدن فلزکاران موصل در برخی از شهرهای اسلامی اشاره کرده است.

به جرأت می‌توان گفت یکی از کسانی که درباره‌ی موضوع آثار فلزی اسلامی کتاب نوشته است رایس (Rice) است. ویژگی بارز کتاب‌ها و آثار او، دقت و پرداختن به جزئیات و توصیف دقیق این آثار فلزی است. وی سلسله مقالاتی منتشر ساخت که از اهمیت خاصی برخوردار است. وی در سال ۱۹۴۹م به بررسی قدیمی‌ترین شمعدان موصلی پرداخته است. در این تجزیه و تحلیل وی شمعدان مذکور را با ظرافت و ریزه‌کاری خاصی با ذکر تمام جزئیاتش توصیف کرده و نوشته‌های خود را در استفاده از تصویر و شکل این شمعدان بیان کرده است.^۵ نام برده در سال ۱۹۵۳م نیز پژوهشی را منتشر ساخت که در مجله‌ی مطالعات شرق و آفریقا (خاورمیانه)^۶ آن را منتشر کرد.

1. Kuhnelt, E. Zwei Mosulbronzen und ihr mister. Jahrbuch der preussischen kunstsammlungen, LX, pp. 1-20, 1939.

2. Demand, D. دیماند: هنرهای اسلامی؛ ترجمه به عربی احمد محمد عبسی، قاهره، ۱۹۵۸م.

3. زکی محمد حسن، هنرهای اسلامی، قاهره، ۱۹۴۸.

4. Brarrett, Douglas, Islamic Metalwork in The British Museum. Trustees of The British Museum, London, 1949.

5. Rice, D. S. The oldest dated "Mosul" candles tick. Burlington Magazine, XCI, pp. 334-40, 1949.

6. Rice, Studies in Islamic Metalwork. Bull. School of oriental studies, part II, 1953, Vol.

در این پژوهش سه قطعه از آثار فلزکاری شهر موصل را به طرز دقیقی بررسی کرده، تزئینات آن را شرح داده است و کتیبه‌های آن را خوانده و خطای پژوهشگران پیش از خود را در این زمینه برطرف کرده است.

رایس سومین پژوهش در زمینه‌ی فلزکاری مکتب موصل را در همان مجله‌ی یاد شده^۱ منتشر ساخت، در این بررسی وی به دو اثر فلزکاری شده پرداخته که یکی از این دو اثر متعلق به موصل است و در سه صفحه به معرفی کامل آن پرداخت.

رایس در سال ۱۹۵۷م به مطالعاتش در رابطه با آثار فلزی ادامه داد. وی نتایج مطالعات و بررسی‌های خود روی پنج اثر فلزی را منتشر ساخت که ساخته‌ی احمدزکی النقاش موصلی و دو غلام اوست که از خانواده‌ی «جلدک» بودند. در مقدمه‌ی این پژوهش وی یادآور می‌شود که متون تاریخی معتبر در رابطه با وجود هنر فلزکاری شهر موصل اندک است.

به دنبال آن رایس به بررسی‌های خود درباره‌ی هنر فلزکاری ادامه داد و به شرح پنج قطعه‌ی فلزی به‌طور تمام و کمال پرداخته است و بررسی‌های خود را با تصاویر و اشکالی از آن آثار مستند ساخت. در پایان پژوهش با فهرستی از اسامی فلزکاران موصل، آثار فلزکاری، اشخاصی که این وسایل فلزی برایشان ساخته شده بود و سرانجام به جایی که این آثار اکنون در آنجا نگهداری می‌شود اشاره کرده است.^۲

همچنین دکترزکی محمدحسن در کتاب «اطلس هنرهای تزئینی» از صد و سیزده قطعه‌ی فلزکاری شده نام می‌برد که بیانگر انواع آثار فلزی است که در دوره‌های مختلف و در مکان‌های گوناگونی از سرزمین پهناور امپراتوری اسلامی ساخته و پرداخته شده‌اند. که پنج اثر از این آثار در زمره‌ی آثار فلزی مکتب موصل است.^۳

1. Ibid. part III. Pp. 229-238.

2. Rice, Inlaid brasses from the workshop of Ahmad al-Dhaki al – Mausili Ars orientalis, II. Pp. 283-329, 1957.

ملاحظه می‌شود که فهرستی که شامل اسامی فلزکاران بوده همه‌ی فلزکاران را دربر نمی‌گیرد. ما به آنها در این کتاب اشاره خواهیم کرد.

۳. زکی محمدحسن، اطلس هنرهای تزئینی و نقوش اسلامی، چاپ دانشکده ادبیات و علوم انسانی بغداد و چاپ دانشگاه قاهره در سال ۱۹۵۶م.

یکی دیگر از هنرپژوهان به نام مایر (Mayer) نام تمام فلزکاران هنر فلزکاری اسلامی، آثار فلزی ساخته شده توسط آنان و هرچه در رابطه با آنان آمده را در کتابی به نام [فلزکاران اسلامی و آثار آنان] جمع‌آوری کرده است و در این میان از هنرمندان فلزکار شهر موصل نیز نام برده است.^۱

نگارنده‌ی این کتاب از همه‌ی این کتاب‌ها و پژوهش‌ها استفاده کرده است ولی متذکر می‌شود که وی به این کتاب‌ها و پژوهش‌ها اکتفا نکرده، بلکه شخصاً به صورت میدانی کار کرده و تمامی این آثار را در محل نگهداریشان از نزدیک دیده و تحت بررسی دقیق قرار داده است. [وی می‌گوید]: آثار فلزی موجود در موزه‌ی هنرهای اسلامی قاهره، موزه‌ی بریتانیا، موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت لندن، موزه‌ی لوور و موزه‌ی هنرهای تزئینی پاریس، آثار موزه‌ی دالم برلین غربی و موزه‌ی برلین شرقی و موزه‌ی هنرهای مردمی مونیخ و موزه‌ی اداره‌ی اوقاف استانبول را بررسی کردم.

در باره آن دسته از آثاری که موفق نشدم به آنجا دسترسی پیدا کنم به عکس‌ها و تصویر آنها و توصیفاتی که این موزه‌ها درباره‌ی آن ذکر کرده، تکیه کردم. سرانجام در پژوهش‌ها و بررسی‌ها به نتایجی رسیدم که امیدوارم با ارزش باشد. در صفحات آینده به طور مفصل به آنها خواهیم پرداخت.

۱. Mayer, L. A. Islamic Metalworkers and their works. Kundig Geneva, 1959.

همان‌طور که متذکر شدم نهرستی که آقای مایر از فلزکاران موصل تهیه کرده شامل همه‌ی آنها نمی‌شود بلکه اسامی و نام‌هایی وجود دارند که او از آنها نام نبرده و از قلم افتاده‌اند و در صفحات بعدی به آن خواهیم پرداخت.